

Trends in links/rechts-oriëntatie en politieke-partijkeuze, 1976-1992

Rob Eisinga, Jan Lammers en Ben Pelzer*

Summary

Trends in left-right orientation and political party choice, 1976-1992

Using data from 815 national Dutch surveys (N=869,039), this paper tracks trends in the influence of left-right ideological orientation on political party choice from 1976 to 1992. The primary purpose of the paper is to investigate whether left-right orientation has become more important to party choice over time as suggested by the political emancipation (or ideologisation of the vote) hypothesis. The findings show that the Dutch electorate has gradually become more homogeneous in its ideological orientation. Contrary to the hypothesis left-right orientation has not become more important in mediating the influence of church membership and income position on political party choice. In addition, the influence of left-right orientation on party choice has not increased but has remained virtually constant during the 1976-1992 period.

1. Inleiding

Na de publikatie van Niemöller en Van der Eijk (1986) is er in Nederland een discussie ontstaan over links/rechts-oriëntatie en de betekenis daarvan voor politieke-partijkeuze (vgl. Middendorp, 1989a; Van Deth & De Graaf, 1991;

* Rob Eisinga en Jan Lammers zijn werkzaam bij de Vakgroep Methoden van Onderzoek en Ben Pelzer bij de Research Technische Afdeling van de Faculteit Sociale Wetenschappen KUN. Correspondentieadres: Vakgroep Methoden van Onderzoek FSW, Postbus 9108, 6500 HK Nijmegen. Deze studie werd mede mogelijk gemaakt door het senior-KNAW-fellowship van de eerste auteur. De gegevens zijn verzameld door het NIPO en verkregen via het Steinmetz Archief. Geen van deze organisaties is verantwoordelijk voor de analyses en interpretaties van de auteurs.

Schmeets & Molin, 1992; Suijkerbuijk & Van der Weegen, 1992). In de volgende paragraaf zullen we twee discussiepunten, voor zover ze relevant zijn voor deze bijdrage, kort bespreken. Aan een belangrijk uitgangspunt van Niemöller en Van der Eijk (1986) en Van der Eijk en Niemöller (1987, 1992) wordt in de commentaren en vervolgonderzoeken echter voorbijgegaan. Dit uitgangspunt luidt als volgt. Sinds het midden van de jaren 1960 is de invloed van de stembepalende factoren religie en klassepositie drastisch afgenomen (vgl. Eisinga et al., 1994). Dit wordt 'party de-alignment' genoemd. Een belangrijke vraag is nu of er voor deze traditionele determinanten van politieke-partijkeuze andere factoren in de plaats zijn gekomen. Sommige onderzoekers, zoals Irwin en Dittrich (1984), menen van niet. Van der Eijk en Niemöller zijn echter van mening dat er de afgelopen decennia in de Nederlandse politiek naast 'de-alignment' ook 're-alignment' heeft plaatsgevonden, en wel in de zin van de opkomst van ideologisch stemgedrag. De door religie en klassepositie bepaalde scheidslijnen zijn volgens hen in de loop der jaren aangevuld en grotendeels vervangen door ideologische tegenstellingen tussen kiezers. Mensen brengen met hun stem in steeds mindere mate hun kerklidmaatschap en sociaal-economische positie tot uitdrukking en kiezen in steeds sterkere mate op grond van hun eigen ideologische links/rechts-positie. Voor deze *politieke-emancipatiehypothese* is tot op heden echter nauwelijks empirisch bewijs geleverd. Voor zover ons bekend is er maar één studie waarin Van der Eijk en Niemöller (1992) temporele veranderingen in de invloed van links/rechts-zelfplaatsing op links/rechts-stemgedrag onderzoeken. Uit deze studie blijkt weliswaar een, zij het geringe, toename van de electorale relevantie van de links/rechts-ideologie tussen 1977 en 1986, maar daarin worden slechts twee surveys met elkaar vergeleken. In dit artikel onderzoeken we veranderingen in de invloed van links/rechts-zelfplaatsing op politieke-partijkeuze voor de periode van 1976 tot en met 1992. Daarbij maken we gebruik van 815 onafhankelijke nationale surveys, gebaseerd op mondelinge interviews van in totaal 869.039 potentiële Nederlandse kiezers, die in deze periode door het NIPO zijn gehouden.

2. Politieke emancipatie: drie trendvragen

Door het proces van 'de-alignment' hebben de grote politieke partijen hun voorheen stevige greep op trouwe kiezersgroepen verloren. De partijen zijn meer 'allemens'-organisaties geworden die hun electorale aanhang uit meerdere bevolkingslagen recruterende. Daarnaast hebben de grote partijen volgens velen ook een belangrijk deel van hun ideologische bagage prijsgegeven en

zijn het ideologisch kleurloze organisaties geworden. Naar de mening van Van der Eijk en Niemöller (1992) is van het laatstgenoemde echter geen sprake. In de strijd om de kiezersgunst moeten partijen zich volgens hen juist in toenemende mate ideologisch profileren. En niet alleen voor politieke partijen, ook voor het stemgedrag van kiezers zijn ideologische overwegingen in de loop der tijd steeds belangrijker geworden. Volgens Van der Eijk en Niemöller heeft het electoraat de afgelopen decennia een proces van politieke emancipatie doorgeemaakt en wordt het stemgedrag met het slinken van de invloed van religie en sociaal-economische positie in steeds sterkere mate bepaald door de ideologische positie van kiezers. Concreet betekent dit, dat naar hun mening de invloed van links/rechts-zelfplaatsing op politieke-partijkeuze door de jaren heen is toegenomen en dat de (dalende) invloed van religie en sociaal-economische positie in toenemende mate verloopt via de links/rechts-oriëntatie van het electoraat. Daarbij gaan zij er van uit dat de links/rechts-positie door de tijd heen stabiel is. Deze politieke-emancipatiehypothese is eerder ook door andere onderzoekers, waaronder Middendorp (1979), naar voren gebracht. In zijn recente studie formuleert Middendorp (1991, p. 203-233) dezelfde stelling, zij het onder een andere titel, namelijk *ideologisering van het stemgedrag*. Daarin brengt hij naar voren dat er in de moderne Nederlandse politieke cultuur naast deconfessionalisering ook groeiende politisering en ideologisering valt waar te nemen. Volgens Middendorp zijn sinds het begin van de jaren zeventig de ideologische tegenstellingen tussen kiezers steeds groter en voor hun stemgedrag steeds belangrijker geworden. Daarnaast is volgens hem ook het belang van de ideologische oriëntatie als intermediaire factor toegenomen. Daarmee bedoelt hij dat de (dalende) invloeden van godsdienst en sociale klasse op stemgedrag zich in toenemende mate voltrekken via de ideologische links/rechts-positie van het electoraat. De empirische bevindingen van Middendorp (1991) lijken zijn ideologiseringshypothese, zij het in geringe mate, te ondersteunen. Daarbij moeten we echter bedenken dat hij slechts vier steekproeven vergelijkt en dat de ideologische oriëntatie van kiezers door hem op een andere manier dan via de links/rechts-zelfplaatsing wordt geoperationaliseerd. Al met al kunnen we dan ook stellen dat er tot op heden nog maar weinig empirisch bewijs voorhanden is voor de politieke-emancipatiehypothese. Daarom willen we in dit artikel een antwoord geven op de volgende drie trendvragen:

1. Is de links/rechts-zelfplaatsing op het niveau van het electoraat door de tijd heen stabiel?
2. Is de invloed van links/rechts-zelfplaatsing op politieke-partijkeuze door de tijd heen toegenomen?
3. Is de invloed van kerklidmaatschap en inkomen op politieke-partijkeuze via links/rechts-zelfplaatsing door de tijd heen toegenomen?

Van de kritieken op het onderzoek naar links/rechts-oriëntatie en stemgedrag zijn voor deze studie twee kanttekeningen belangrijk (vgl. Suijkerbuijk & Van der Weegen, 1992). De eerste heeft betrekking op de inhoudelijke betekenis van de subjectieve links/rechts-zelfplaatsing. Volgens Van Deth en Geurts (1989) wijst een positie links van het midden erop dat men vóór en een positie rechts van het midden erop dat men tégen verandering in de richting van grotere sociale en economische gelijkheid is. Volgens Middendorp (1989a) liggen de zaken iets anders. Hij vindt een even sterke samenhang tussen links/rechts-zelfplaatsing aan de ene kant en opvattingen over sociaal-economische gelijkheid en politiek-culturele vrijheid aan de andere kant. Op grond daarvan concludeert hij dat mensen bij de zelfindeling blijkbaar twee criteria hanteren, namelijk opvattingen over gelijkheid en opvattingen over vrijheid. De links/rechts-zelfplaatsing heeft volgens hem dan ook een dubbele inhoudelijke betekenis en derhalve in wezen geen inhoudsvaliditeit. Nu kan men zich uiteraard afvragen of de criteria die mensen bij de zelfplaatsing hanteren, wel zijn af te leiden uit de correlatie van de plaatsingsschaal met andere variabelen. Middendorp heeft echter goed duidelijk gemaakt dat de termen 'links' en 'rechts' abstracte begrippen zijn, die meerdere betekenissen kunnen hebben. Daar staat echter tegenover dat het gebruik van deze abstracte begrippen ook grote voordelen heeft. Zo kunnen ze juist door hun algemene karakter, in tegenstelling tot opinies over kortstondige politieke strijdpunten, over langere tijd in survey-onderzoek worden toegepast.

Het tweede punt heeft betrekking op de operationalisatie van stemgedrag. Doorgaans wordt stemgedrag gemeten door partijen volgens een links/rechts-dimensie te ordenen. De achterliggende gedachte daarbij is dat deze dimensie de meest fundamentele is in de Nederlandse politieke cultuur (vgl. Niemöller & Van der Eijk, 1986). Zij drukt niet alleen een sociaal-economische scheidslijn uit, maar zij valt ook in belangrijke mate samen met het onderscheid tussen confessionele en niet-confessionele partijen. Voor de ordening van partijen van links naar rechts worden in de praktijk verschillende procedures toegepast. Een daarvan is politieke partijen te ordenen op grond van de gemiddelde score van hun kiezers op de links/rechts-zelfplaatsingsschaal (bijv. Middendorp, 1989b). Een andere mogelijkheid is partijen te ordenen op basis van de (gemiddelde) links/rechts-score die door respondenten aan politieke partijen wordt toegekend (bijv. Niemöller & Van der Eijk, 1986). Een bezwaar tegen de eerste procedure is dat daarin stemgedrag wordt gemeten aan de hand van een van zijn determinanten, namelijk links/rechts-zelfplaatsing, waardoor, zoals Suijkerbuijk en Van der Weegen (1992) terecht opmerken, contaminatie ontstaat. De tweede procedure is discutabel omdat daarin kenmerken van partijen worden toegekend aan individuen en we dus het gevaar lopen van een 'ecologische fout'.

Daarbij maakt het overigens weinig uit of men voor de ordening van partijen gegevens uit dezelfde danwel gegevens uit andere surveys gebruikt. Voor beide alternatieven geldt bovendien dat het begrip 'stemgedrag' meer suggereert dan er werkelijk wordt gemeten. Door stemgedrag een politieke of ideologische inhoud te geven, meten we immers niet meer (intentioneel) stemgedrag, laat staan 'het' stemgedrag, maar links/rechts-stemgedrag, of beter: de plaats die de partij waarop men zegt te stemmen op een links/rechts-continuüm inneemt. In onderzoeken wordt dit dikwijls gemakshalve, of wat erger is om een (quasi-)tautologie te verbergen, uit het oog verloren. Door partijen op een links/rechts-continuüm te ordenen, ontstaat immers niet alleen een geldigheidsprobleem, maar lopen we ook het risico van een tautologische constructie. Dit gevaar is met name groot wanneer men respondenten niet alleen vraagt zichzelf, maar ook partijen een links/rechts-score toe te kennen. In dat geval ligt het voor de hand dat de zelfplaatsing sterk overeenkomt met de plaats die respondenten toekennen aan de partij waarop zij stemmen en de partijen waarmee zij sympathiseren. Beide plaatsingen komen tenslotte tot stand op grond van dezelfde oriëntatie. Het gevolg daarvan is echter dat links/rechts-zelfplaatsing en links/rechts-stemgedrag een gedeeltelijk identieke inhoud krijgen. Deze partiële identiteit tussen oorzaak en gevolg moet in de praktijk van onderzoek zoveel mogelijk worden vermeden, omdat daardoor de zeggingskracht of het informatiegehalte van empirische uitspraken daalt. In dit verband is dan ook gewezen op het triviale, nietszeggende verband tussen links/rechts-zelfplaatsing en links/rechts-stemgedrag (Van Deth, 1986; Van Deth & De Graaf, 1991). Daarom behandelen we in deze bijdrage politieke-partijkeuze als een categorische variabele en beschouwen we partijen als verschillend van elkaar, zonder na te gaan waaruit het verschil precies bestaat. Dit betekent overigens niet dat daarmee het gevaar van tautologie of contaminatie volledig is verdwenen. Ook partijkeuze kan een locatie op een links-rechtsschaal zijn, bijvoorbeeld wanneer partijen in een links/rechts-ordening aan respondenten worden voorgelegd, hetgeen in de hier gebruikte surveys overigens niet het geval is.

3. Data en meetinstrumenten

Voor deze studie maken we gebruik van de nationale surveys, gebaseerd op mondelinge interviews van een random steekproef uit de populatie van stemgerechtigde Nederlanders, die in de afgelopen drie decennia door het NIPO nagevraagd wekelijks zijn gehouden. Behalve eenmalige en regelmatig terugkerende onderwerpen bevatten de NIPO-weeksveys ook een aantal standaardvragen over politieke-partijkeuze, links/rechts-zelfplaatsing, kerklidmaatschap, inko-

men, leeftijd en geslacht. Deze en andere gegevens hebben we uit de steekproeven geselecteerd. De eerste survey waarin de links/rechts-zelfplaatsingsschaal aan de respondenten werd voorgelegd, is gehouden in week 38 van 1976. Daarom beperken we de analyse tot de 815 weeksurveys ($N=869.039$) die vanaf die week tot en met week 53 van 1992 zijn verricht.¹ Voor een volledige beschrijving van het databestand verwijzen we naar de daartoe speciaal samengestelde documentatie van Eisinga en Felling (1992).

De variabele *politieke-partijkeuze* heeft betrekking op de vraag op welke partij de respondent zou stemmen als er op de dag van het interview verkiezingen zouden zijn. De variabele is in acht categorieën samengetrokken, te weten: CDA, PvdA, VVD, D66, Groen Links (inclusief de voorlopers PPR, CPN, PSP en EVP), kleine confessionele partijen (SGP, GPV en RPF), andere partijen en geen (inclusief geen antwoord). Ofschoon alle categorieën in de analyse zijn opgenomen, beperken we ons bij de presentatie van de uitkomsten tot de zes eerstgenoemde (combinaties van) partijen, in het vervolg eenvoudig 'partijen' genoemd. *Links/rechts-zelfplaatsing* is bepaald met behulp van een zevenpunts politieke richting schaal, waarvan de uiteinden zijn aangeduid met de labels 'links', respectievelijk, 'rechts'. Om het *inkomen* te bepalen, werden de respondenten verzocht zichzelf te plaatsen in één van twaalf inkomensklassen. Omdat de grenzen van de inkomensklassen sinds 1976 nauwelijks zijn gewijzigd, is de variabele voorafgaande aan de data-analyse gestandaardiseerd (z-scores). Inkomen wordt opgevat als een interval variabele. *Kerklidmaatschap* is bepaald door te vragen naar de kerkelijke gezindte waartoe men behoort of gerekend wenst te worden: rooms katholiek, Nederlands hervormd, gereformeerd, andere kerkelijke gezindte, of geen. Leden van 'andere (hoofdzakelijk niet-christelijke) gezindten' zijn uit de analyse verwijderd en kerklidmaatschap is gedichotomiseerd in kerkelijk en onkerkelijk. Om de effecten van inkomen en kerklidmaatschap zo zuiver mogelijk te schatten, zijn twee controle variabelen, namelijk *leeftijd* en *geslacht*, in de analyse opgenomen. Ofschoon de leeftijdsgegevens door het NIPO zijn verzameld aan de hand van een categorië-indeling (18-24, 25-34, 35-44, 45-54, 55-64, 65 en ouder) behandelen we leeftijd als een interval variabele.

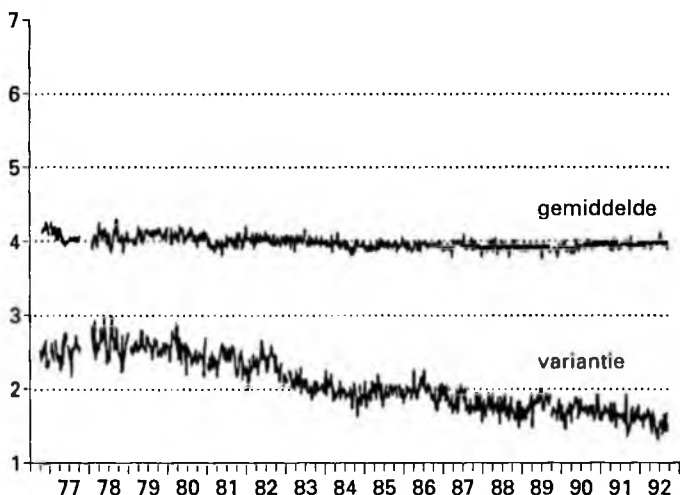
De respondenten zijn per week gewogen op grond van de gecombineerde verdelingen van leeftijd en geslacht in de nationale populatie. De gewichten zijn dus afhankelijk van de twee genoemde controle variabelen. Het gewogen aantal respondenten van alle surveys tezamen komt als gevolg van afrondingen niet met het ongewogen aantal overeen en bedraagt (inclusief respondenten met ontbrekende gegevens) 851.529. Om betrouwbare analyseresultaten te krijgen, zijn in de logit-analyses dertien opeenvolgende weeksurveys samengetrokken tot één kwartaal.² De N 's van de 64 beschikbare kwartalen van 1976

(derde kwartaal) tot en met 1992 (laatste kwartaal) variëren van 9362 tot 23023, met een gemiddelde van 13306 en een standaardafwijking van 2280.

4. Resultaten

4.1 Trends in links/rechts-zelfplaatsing

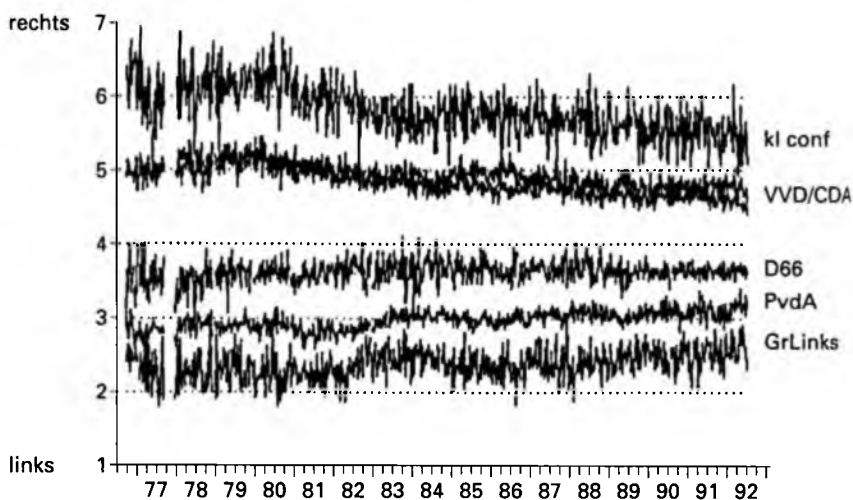
Een belangrijke assumptie in het onderzoek naar links/rechts-plaatsing en stemgedrag is dat de zelfindeling een hoge mate van stabiliteit bezit. De veronderstelling is immers dat de plaatsingen een ideologische positie indiceren en van ideologieën mogen we aannemen dat ze op korte termijn niet of nauwelijks veranderen. Uit panelonderzoek naar de intra-individuele stabiliteit van de links/rechts-zelfplaatsing blijkt echter dat er niet te verwaarlozen verschuivingen op het continuüm kunnen optreden. Zo komt uit de studie van Schmeets (1991) naar voren dat 36 procent van de kiezers binnen enkele maanden één positie op een zevenpunts schaal vershuift, 11 procent twee posities en 4 procent meer dan twee posities. Bij ideologische stabiliteit gaat het naast intra-individuele stabiliteit echter ook om stabiliteit op het niveau van het electoraat. In dit verband wordt wel gesproken over het verrechtsen van het electoraat en

Figuur 1. Gemiddelde en variantie van links/rechts-zelfplaatsing (zevenpunts schaal) per week van 1976 (week 38) tot en met 1992 (week 53).

over het verbleken van de verschillen tussen kiezers. Daarbij gaat het om veranderingen in het gemiddelde en in de spreiding van links/rechts-zelfplaatsing.

In figuur 1 zijn per week het gemiddelde en de variantie van links/ rechts-zelfplaatsing van 1976 tot en met 1992 weergegeven. Uit deze figuur blijkt dat de gemiddelde zelfplaatsing gedurende de afgelopen zestien jaar nauwelijks is veranderd en dat de ideologische positie op geaggregeerd niveau dus uitermate stabiel is. Uit dezelfde figuur komt echter ook naar voren dat de variantie van de zelfplaatsing door de jaren heen aanmerkelijk is afgenomen. Dit wijst erop dat kiezers ten aanzien van de links/rechts-positie meer op elkaar zijn gaan lijken en dat het electoraat als geheel in ideologisch opzicht homogener is geworden. Dat de afwijkingen ten opzichte van de gemiddelde zelfplaatsing door de tijd heen kleiner zijn geworden, is goed uit figuur 2 op te maken.

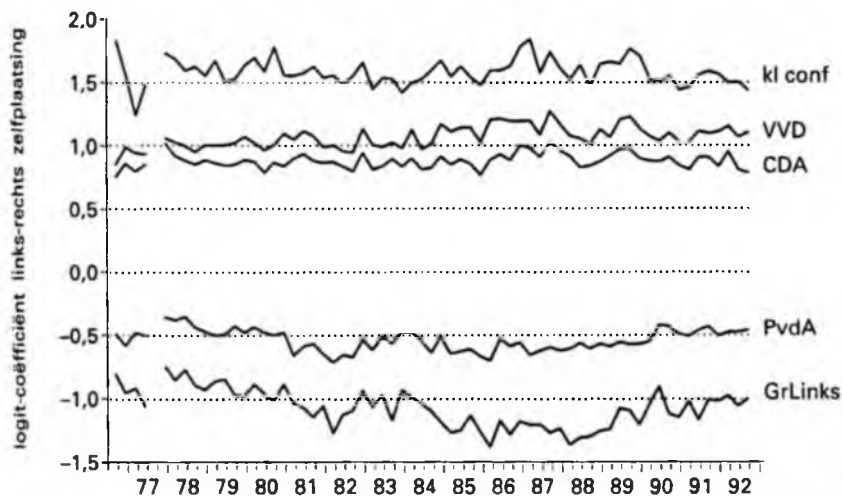
Figuur 2. Gemiddelde links/rechts-zelfplaatsing van kiezers per week van 1976 (week 38) tot en met 1992 (week 53).

Daarin staan de gemiddelde scores op de links/rechts-schaal weergegeven van kiezers die hun stem uitbrengen op één van de zes onderscheiden partijen. Uit deze figuur blijkt in de eerste plaats dat de rangorde van de partijen wat betreft de gemiddelde links/rechts-score van hun aanhang sinds 1976 nagenoeg gelijk is gebleven. Van rechts naar links treffen we de partijen telkens in dezelfde volgorde aan: kleine confessionele partijen, VVD/CDA, D66, PvdA, Groen Links. Daarbij valt op dat CDA-stemmers wat hun links/rechts-zelfplaatsing betreft nauwelijks te onderscheiden zijn van degenen die kiezen voor de VVD.

Op de tweede plaats komt uit de trendlijnen naar voren dat de gemiddelde links-rechtsscores naar de neutrale middenpositie convergeren. Dit geldt met name voor Groen Links-stemmers en voor mensen die op de kleine confessionele partijen stemmen, maar hetzelfde geldt, zij het in iets mindere mate, voor degenen die kiezen voor de PvdA, de VVD en het CDA. Alleen bij D66-stemmers, waarvan het gemiddelde al dicht bij vier ligt, treedt nauwelijks convergentie naar het neutrale midden op. Alles bijeen mogen we dan ook concluderen dat de gemiddelde links/rechts-zelfplaatsing op het niveau van het electoraat uiterst stabiel is, maar dat de verschillen in ideologische positie tussen partijaanhangers in de periode van 1976 tot en met 1992 kleiner en het electoraat als geheel dus homogener is geworden.

4.2 Trends in de invloed van links/rechts-zelfplaatsing op partijkeuze

Voor het onderzoek naar veranderingen in de invloed van links/rechts-zelfplaatsing op partijkeuze is gebruik gemaakt van multinomiale logit-analyse. In figuur 3 staan de logit-coëfficiënten weergegeven van links/rechts-zelfplaatsing voor de keuze tussen enerzijds de kleine confessionele partijen, VVD, CDA, PvdA en Groen Links en anderzijds de referentiecategorie D66. De

Figuur 3. Logit-coëfficiënten van links/rechts-zelfplaatsing voor vijf partijen versus D66 (referentie categorie) per kwartaal van 1976 (derde) tot en met 1992 (vierde).

coëfficiënten zijn per kwartaal berekend en gecorrigeerd voor de invloed van kerklidmaatschap, inkomen, leeftijd en geslacht.

Hoe groter een positieve logit-coëfficiënt is, des te sterker beïnvloedt een eenheidsverandering van links naar rechts de keuze ten gunste van de betreffende partij ten opzichte van D66. Hoe groter een negatieve coëfficiënt is, des te sterker beïnvloedt een verrechtsing met één schaalsprong de keuze ten gunste van D66 ten opzichte van de betreffende partij. De coëfficiënten in figuur 3 gelden voor een partij ten opzichte van de referentiecategorie D66. De logit-coëfficiënten voor alle andere paren van partijen zijn eenvoudig te achterhalen door het verschil te bepalen van de coëfficiënten voor de desbetreffende partij en ten opzichte van D66. Om een voorbeeld te geven, als de logit voor VVD versus D66 1 is en voor PvdA versus D66 -0,5, dan is de logit voor VVD versus PvdA $(1 - (-0,5)) = 1,5$. Voor het vergelijken van de partijen onderling betekent dit dat naarmate de afstand tussen de punten op één tijdstip groter is, de invloed van links/rechts-zelfplaatsing op de keuze tussen de desbetreffende partijen groter is. Voor het beoordelen van temporele veranderingen wil dit zeggen dat naarmate de afstand tussen de trendlijnen door de tijd heen groter wordt, de invloed van links/rechts-zelfplaatsing op de keuze tussen deze twee partijen groter wordt.

Uit figuur 3 zijn twee conclusies te trekken. Op de eerste plaats blijkt dat links/rechts-zelfplaatsing slechts een geringe invloed heeft op de keuze tussen VVD en CDA. Voor de keuze tussen alle overige paren van partijen is links/rechts-plaatsing aanmerkelijk belangrijker en dan met name voor de keuze tussen de kleine confessionele partijen, CDA en VVD enerzijds en D66, PvdA en Groen Links anderzijds. Op de tweede plaats komt uit de figuur naar voren dat de meeste logit-coëfficiënten (alsmede de verschillen daartussen) over de gehele tijdsperiode opmerkelijk constant zijn gebleven. Slechts bij enkele paren van partijen is er sprake van temporele veranderingen.

Om beter zicht te krijgen op deze veranderingen - en op het ontbreken daarvan - is het zinvol om naast de logit-coëfficiënten (b) ook de effect-coëfficiënten ($\exp(b)$) te bekijken. Daartoe zijn om reden van presentatie dertien opeenvolgende kwartalen samengevoegd tot één periode. In tabel 1 staan voor alle paren van partijen de gemiddelde effect-coëfficiënten per periode (jaar-tal/kwartaal) weergegeven.

Deze effect-coëfficiënten geven voor iedere periode apart de verandering weer in de verhouding van de waarschijnlijkheden van de keuze voor een partij versus de keuze voor een andere partij bij één eenheidsverandering van links naar rechts. Om een voorbeeld uit de eerste kolom van tabel 1 te nemen, een effect-coëfficiënt van 4,2 voor VVD versus PvdA betekent dat bij één eenheidsverandering van links naar rechts de verhouding van de kans op een

Tabel 1. Gemiddelde effect-coëfficiënten ($\exp(b)$) van links/rechts-zelfplaatsing voor alle paren van partijen per periode (jaar/kwartaal).

		Periode				
		1	2	3	4	5
		1976/4	1980/1	1983/2	1986/3	1989/4
		1979/4	1983/1	1986/2	1989/3	1992/4
kl conf	: VVD	1,8	1,8	1,6	1,7	1,6
kl conf	: CDA	2,1	2,1	2,0	2,1	2,0
kl conf	: D66	4,9	5,0	4,7	5,2	4,7
kl conf	: PvdA	7,7	8,8	8,4	9,3	7,7
kl conf	: Groen Links	11,8	14,0	14,6	17,9	13,6
VVD	: CDA	1,1	1,2	1,2	1,2	1,3
VVD	: D66	2,7	2,8	2,9	3,1	3,0
VVD	: PvdA	4,2	5,0	5,2	5,6	4,9
VVD	: Groen Links	6,4	7,9	9,1	10,8	8,6
CDA	: D66	2,4	2,4	2,3	2,5	2,4
CDA	: PvdA	3,7	4,2	4,2	4,5	3,9
CDA	: Groen Links	5,7	6,7	7,3	8,7	6,9
D'66	: PvdA	1,6	1,8	1,8	1,8	1,6
D'66	: Groen Links	2,4	2,8	3,1	3,5	2,9
PvdA	: Groen Links	1,5	1,6	1,7	1,9	1,8

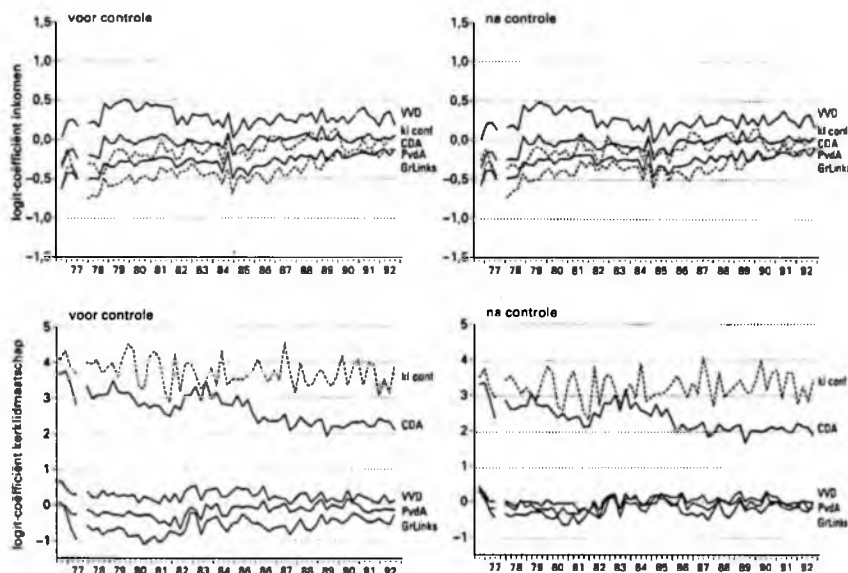
VVD-keuze ten opzichte van de kans op een PvdA-keuze met een factor 4,2 toeneemt. Een effect-coëfficiënt van één ($e^0=1$) betekent dat een verschuiving op de links-rechtsschaal geen invloed heeft op de kansverhoudingen.

Uit tabel 1 is wederom op te maken dat links/rechts-zelfplaatsing vooral van belang is voor de keuze tussen zogenaamde 'rechtse' (zoals de kleine confessionele partijen) en zogenaamde 'linkse' partijen (bijv. Groen Links). Naarmate partijen op het 'links/rechts-continuüm' dichter bij elkaar liggen, neemt de invloed van links/rechts-zelfplaatsing af. Zo heeft zij weinig invloed op de keuze tussen PvdA enerzijds en Groen Links en D66 anderzijds en is zij nageenough onbelangrijk voor de voorkeur voor VVD boven CDA. Volgen we de effect-coëfficiënt over de tijd, dan zien we dat alleen voor de keuze tussen de kleine confessionele partijen, VVD en CDA enerzijds en Groen Links anderzijds de invloed van links/rechts-zelfplaatsing noemenswaardig is veranderd. De invloed daarvan nam relatief sterk toe tot en met het derde kwartaal van

1989 en is sindsdien weer enigszins afgenomen. De overige coëfficiënten zijn in de loop der jaren maar weinig veranderd. Samenvattend kunnen we dan ook zeggen dat er van een toename van de electorale relevantie van de links/rechts-oriëntatie, met uitzondering van de drie genoemde paren van partijen, nauwelijks iets te bespeuren valt.

4.3 Trends in de invloed van inkomen en kerklidmaatschap via links/rechts-zelfplaatsing

Om na te gaan of de (dalende) invloeden van inkomen en kerklidmaatschap op partijkeuze zich in toenemende mate via de links/rechts-oriëntatie voltrekken, vergelijken we de uitkomsten van twee logitanalyses, namelijk een analyse zonder en een analyse met links/rechts-zelfplaatsing als additionele controle variabele naast leeftijd en geslacht. Als de betekenis van links/rechts-zelfplaatsing als intermediaire factor is toegenomen, dan moet het verschil tussen de invloed van inkomen en kerklidmaatschap op partijkeuze voor en na controle voor links/rechts-zelfplaatsing in de loop der jaren groter zijn geworden. In

Figuur 4. Logit-coëfficiënten van inkomen en kerklidmaatschap voor en na controle voor links/rechts-zelfplaatsing voor vijf partijen versus D66 (referentie categorie) per kwartaal van 1976 (derde) tot en met 1992 (vierde).

figuur 4 staan de logit-coëfficiënten van inkomen en kerklidmaatschap voor en na de correctie voor links/rechts-zelfplaatsing. De coëfficiënten zijn wederom per kwartaal berekend en gecontroleerd voor de invloed van leeftijd en geslacht. De referentiecategorie is opnieuw D66.

Uit de plot in de linker bovenhoek van figuur 4 blijkt dat inkomen maar weinig invloed heeft op partijkeuze. Het is eigenlijk alleen van belang voor de keuze tussen VVD enerzijds en PvdA en Groen Links anderzijds. En zelfs deze betrekkelijk geringe effecten zijn door de jaren heen kleiner geworden. Voor de keuze tussen de andere partijen is inkomen praktisch irrelevant. Na controle voor links/rechts-zelfplaatsing verandert deze conclusie niet. Sterker nog, deze correctie brengt helemaal geen wijziging in de schatting van de logit-coëfficiënten teweeg. Dit impliceert dat de invloed van inkomen niet via de links/rechts-zelfplaatsing verloopt. Van een toename van de betekenis van de links/rechts-oriëntatie als intermediaire factor kan dan ook geen sprake zijn.

In dezelfde figuur staan links onderaan de logit-coëfficiënten voor kerkelijk versus onkerkelijk vóór controle voor links/rechts-zelfplaatsing. Uit die plot blijkt dat kerklidmaatschap met name van belang is voor de keuze tussen de kleine confessionele partijen en CDA enerzijds en D66, VVD, PvdA en Groen Links anderzijds; dus voor de keuze tussen een confessionele en een niet-confessionele partij. Voor de keuze tussen twee niet-confessionele partijen is kerklidmaatschap nauwelijks van belang en ook op de stemkeuze tussen de kleine confessionele partijen en het CDA heeft het maar weinig invloed. De logits voor CDA versus D66, VVD, PvdA en Groen Links zijn tussen 1976 en 1986 sterk afgenomen. Sindsdien zijn ze vrij constant gebleven. De coëfficiënten voor de kleine confessionele partijen versus D66, PvdA en Groen Links zijn eveneens gedaald.

Vergelijken we de logits vóór met de logits ná controle voor links/rechts-zelfplaatsing, dan valt een aantal verschillen op. Op de eerste plaats is te zien dat de coëfficiënten voor de niet-confessionele partijen nagenoeg tot nul zijn gereduceerd. Op de tweede plaats komt naar voren dat de logit-coëfficiënten voor de kleine confessionele partijen versus D66, VVD, PvdA en Groen Links na controle voor links/rechts-zelfplaatsing aanmerkelijk kleiner zijn. Het is echter niet zo dat de dalingen in de logits door de tijd heen groter zijn geworden, zoals we op grond van de politieke-emancipatiehypothese zouden verwachten. Bij de logits voor CDA versus een niet-confessionele partij is zelfs het tegendeel het geval. Vóór 1986 veroorzaakt de controle voor links/rechts-zelfplaatsing een daling in de logits. Na 1986 is dit echter niet of nauwelijks meer het geval.

Dat de invloed van de controle voor links/rechts-zelfplaatsing door de jaren heen geringer is geworden, is duidelijker te zien in tabel 2. Daarin staan voor

alle paren van partijen de gemiddelde effect-coëfficiënten per periode voor en na controle voor links/rechts-zelfplaatsing weergegeven.

Tabel 2. Gemiddelde effect-coëfficiënten (exp(b)) van kerklidmaatschap voor (eerste rij) en na controle (tweede rij) voor links/rechts-zelfplaatsing voor alle paren van partijen per periode (jaartal/kwartaal).

		Periode				
		1	2	3	4	5
		1976/4	1980/1	1983/2	1986/3	1989/4
		1979/4	1983/1	1986/2	1989/3	1992/4
kl conf	: CDA	2,1 1,7	2,7 2,1	2,1 1,7	3,8 3,3	3,8 3,5
kl conf	: VVD	38,8 30,7	36,2 29,7	26,4 23,1	31,1 27,5	30,1 29,4
kl conf	: D66	55,3 28,7	44,9 25,0	37,8 23,9	38,0 26,1	35,4 27,8
kl conf	: PvdA	67,5 27,7	64,0 27,4	43,6 21,7	41,5 23,8	39,2 26,4
kl conf	: Groen Links	99,9 35,3	103,7 37,3	62,4 25,3	71,0 34,8	54,7 32,5
CDA	: VVD	18,4 18,4	13,6 14,1	12,8 13,2	8,1 8,3	8,1 8,3
CDA	: D66	26,2 17,2	16,9 11,8	18,3 13,7	9,9 7,9	9,4 7,8
CDA	: PvdA	32,0 16,6	24,1 13,0	21,2 12,4	10,8 7,2	10,4 7,5
CDA	: Groen Links	47,4 21,2	39,0 17,7	30,3 14,5	18,6 10,5	14,6 9,2
VVD	: D66	1,4 0,9	1,2 0,8	1,4 1,0	1,2 0,9	1,2 0,9

Tabel 2. (Vervolg.)

		Periode				
		1	2	3	4	5
		1976/4	1980/1	1983/2	1986/3	1989/4
		1979/4	1983/1	1986/2	1989/3	1992/4
VVD	: PvdA	1,7 0,9	1,8 0,9	1,6 0,9	1,3 0,9	1,3 0,9
VVD	: Groen Links	2,6 1,1	2,9 1,3	2,4 1,1	2,3 1,3	1,8 1,2
D66	: PvdA	1,2 1,0	1,4 1,1	1,2 0,9	1,1 0,9	1,1 1,0
D66	: Groen Links	1,8 1,2	2,3 1,5	1,7 1,1	1,9 1,3	1,5 1,2
PvdA	: Groen Links	1,5 1,3	1,6 1,4	1,4 1,2	1,7 1,5	1,4 1,2

Uit deze tabel blijkt opnieuw dat kerklidmaatschap slechts een geringe invloed uitoefent op de keuze tussen de twee confessionele partijen en vrijwel geen invloed heeft op de keuze tussen de niet-confessionele partijen onderling. Het is met name van belang voor de keuze tussen confessionele en niet-confessionele partijen. De geringste invloed heeft kerklidmaatschap als het niet-confessionele keuzealternatief VVD betreft en zijn betekenis voor partijkeuze neemt achtereenvolgens toe als het alternatief D66, PvdA of Groen Links is.

Kijken we naar de effect-coëfficiënten vóór controle voor links/rechts-zelfplaatsing, dan zien we bij confessionele versus niet-confessionele partijen door de jaren heen dalingen optreden. Gecontroleerd voor links/rechts-zelfplaatsing blijken de effect-coëfficiënten van deze paren van partijen in minder snel tempo te dalen. Zowel de absolute verschillen tussen de ongecontroleerde en de gecontroleerde effect-coëfficiënten alsook de relatieve dalingen daarin worden over de tijd heen geringer. Dit betekent dat de controle voor links/rechts-zelfplaatsing door de jaren heen minder belangrijk is geworden. En dit impliceert dat de invloed van kerklidmaatschap zich in steeds mindere mate via de links/rechts-zelfplaatsing voltrekt.

5. Conclusies

Aan het onderzoek naar de invloed van links/rechts-oriëntatie op politieke partijkeuze liggen twee basisassumpties ten grondslag, namelijk dat deze invloed door de jaren heen is toegenomen en dat de (dalende) invloeden van de traditionele stembepalende factoren religie en sociaal-economische positie zich in toenemende mate voltrekken via de links/rechts-positie van het electoraat. Deze assumpties, samengevat in de politieke emancipatie of ideologisering van het stemgedrag hypothese, zijn door het ontbreken van voldoende gegevens tot op heden echter nauwelijks empirisch onderzocht. Daarom zijn in deze bijdrage drie trendvragen geformuleerd, die we tot besluit nogmaals zullen beantwoorden.

Over de eerste vraag - of de links/rechts-zelfplaatsing op het niveau van het electoraat door de tijd heen stabiel is - kunnen we kort zijn. Ofschoon de gemiddelde links/rechts-zelfplaatsing van alle kiezers tezamen de afgelopen zestien jaar vrijwel gelijk is gebleven, zijn de ideologische verschillen tussen partijaanhangers kleiner en is het electoraat als geheel derhalve homogener geworden. De opvatting van Middendorp dat de ideologische tegenstellingen tussen kiezers de afgelopen twee decennia zijn toegenomen, kunnen we op grond van de cijfers over links/rechts-zelfplaatsing dan ook niet onderschrijven. Het antwoord op de tweede vraag - of de invloed van links/rechts-zelfplaatsing op politieke-partijkeuze door de tijd heen is toegenomen - luidt als volgt. Afgezien van de keuze tussen Groen Links enerzijds en de kleine confessionele partijen, VVD en CDA anderzijds is de invloed van links/rechts-zelfplaatsing op de keuze tussen partijen niet toegenomen, maar nagenoeg constant gebleven. Daarnaast is het van belang te vermelden dat de invloed van links/rechts-zelfplaatsing op partijkeuze groter is, naarmate partijen verder van elkaar verwijderd zijn op het ('rechts/links'-)continuüm: kleine confessionele partijen, VVD, CDA, D66, PvdA, Groen Links. Zo is de ideologische oriëntatie belangrijk voor bijvoorbeeld de keuze tussen VVD en Groen Links, maar vrijwel onbelangrijk voor de keuze tussen VVD en CDA. De verschillen in links/rechts-oriëntatie tussen VVD-kiezers en de achterban van het CDA - een partij die zich bij voorkeur presenteert als een middenpartij, die niet naar links en niet naar rechts buigt - blijken dan ook verwaarloosbaar klein te zijn. Ook op de derde vraag - of de invloed van kerklidmaatschap en inkomen op politieke-partijkeuze via de links/rechts-zelfplaatsing is toegenomen - is een duidelijk antwoord mogelijk. De (geringe) invloed van inkomen op partijkeuze verloopt niet via de links/rechts-zelfplaatsing en is in de loop der jaren dus ook niet toegenomen. Wat kerklidmaatschap betreft, kunnen we concluderen dat de

invloed via links/rechts-zelfplaatsing de afgelopen jaren niet sterker, maar juist zwakker is geworden.

Al met al mogen we dan ook concluderen dat de hier gepresenteerde gegevens de politieke emancipatie hypothese in geen enkel opzicht ondersteunen. De ideologische verschillen tussen kiezers zijn tussen 1976 en 1992 kleiner geworden en de electorale relevantie van de links/rechts-oriëntatie is in deze periode niet of nauwelijks toegenomen. Mocht het electoraat de afgelopen zestien jaar een proces van politieke emancipatie hebben doorgemaakt, dan komt dat in elk geval niet tot uitdrukking in de links/rechts-zelfplaatsing van kiezers. Daarnaast is het uiteraard mogelijk dat de ideologisering van het stemgedrag zich voornamelijk in de periode vóór 1976 heeft afgespeeld.

Hoewel de ideologische tegenstellingen trendmatig zijn afgenomen, mogen we niet vergeten dat er - met uitzondering van CDA- en VVD-kiezers onderling - tussen de electoraten van de grote partijen nog steeds belangrijke verschillen bestaan. En ook de aanhangers van de kleine 'getuigenispartijen' wijken in dit opzicht nog steeds fors af van de doorsnee kiezer. Op den duur kan het verdwijnen van de ideologische verschillen echter de weg vrijmaken naar een bestel met enkele brede volkspartijen. Als linkse en rechtse kiezers in de toekomst verder in de richting van het ideologische midden opschuiven, zou de 'bom' waarmee D66 eind jaren zestig het bestaande partijstelsel wilde opblazen (Koole, 1992, p. 343), alsnog onverwacht tot ontploffing kunnen komen.

Noten

1. Ofschoon de NIPO-surveys nagenoeg wekelijks zijn verricht, hebben we niet voor elke week sinds week 38 van 1976 gegevens. Zo zijn er geen data beschikbaar voor week 38 tot en met de laatste week van 1977 (zie ook figuur 1).
2. Voor jaren met 53 weken is de laatste week aan het vierde kwartaal toegevoegd. Omdat het derde kwartaal van 1976 maar uit één survey (week 38) met een relatief gering aantal respondenten ($N=1209$) bestaat, zijn de gegevens van dit kwartaal uit de logit-analyses verwijderd. Voor het vierde kwartaal van 1977 hebben we geen gegevens.

Literatuur

- Deth, J.W. van (1986). Political science as a no-risk policy. *Acta Politica*, 21, 185-199.
- Deth, J.W. van & Geurts, P.A.T.M. (1989). Value orientation, left-right placement and voting. *European Journal of Political Research*, 17, 17-34.
- Deth, J.W. van & Graaf, N.D. de (1991). Postmaterialisme en stemgedrag: enkele kanttekeningen bij de analyse van politieke waarden. *Mens en Maatschappij*, 66, 315-319.
- Eijk, C. van der & Niemöller, K. (1987). Electoral alignments in the Netherlands. *Electoral Studies*, 6, 17-30.

- Eijk, C. van der & Niemöller, K. (1992). Netherlands. In: M. Franklin, T. Mackie & H. Valen (red.), *Electoral change* (p. 255-283). Cambridge: Cambridge University Press.
- Eisinga, R. & Felling, A. (1992). *Confessional and electoral alignments in the Netherlands, 1962-1992*. Amsterdam: Steinmetz Archief.
- Eisinga, R., Felling, A. & Lammers, J. (1994). Confessie, inkomen en politieke-partijkeuze, 1964-1992. *Mens en Maatschappij*, 69, 6-25.
- Irwin, G.A. & Dittrich, K. (1984). And the walls came tumbling down: Party dealignment in the Netherlands. In: R.J., Dalton, S.C. Flanagan & P.A. Beck (red.), *Electoral change in advanced industrial democracies* (p. 267-297). Princeton: Princeton University Press.
- Koole, R. (1992). *De opkomst van de moderne kaderpartij*. Utrecht: Het Spectrum.
- Middendorp, C.P. (1979). *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland*. Meppel/Amsterdam: Boom.
- Middendorp, C.P. (1989a). De betekenis van links/rechts-zelfplaatsing en haar effect op stemgedrag. *Mens en Maatschappij*, 64, 66-79.
- Middendorp, C.P. (1989b). Ideologie en stemgedrag in Nederland. *Acta Politica*, 24, 171-189.
- Middendorp, C.P. (1991). *Ideology in Dutch politics: The democratic system reconsidered 1970-1985*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Niemöller, B. & Eijk, C. van der (1986). Links/rechts, postmaterialisme en stemgedrag. *Mens en Maatschappij*, 61, 251-269.
- Schmeets, J.J.G. (1991). *Links/rechts-zelfplaatsing: stabiliteit, betrouwbaarheid en validiteit*. Heerlen/Voorburg: CBS.
- Schmeets, J.J.G. & Molin, E.J.E. (1992). Links/rechts-zelfplaatsing en partijkeuze: een verklaringsmodel. *Mens en Maatschappij*, 67, 45-60.
- Suijkerbuijk, P. & Weegen, Th. van der (1992). Ideologische oriëntatie en stemgedrag. *Acta Politica* 27, 347-365.